

Наукова спадщина Михайла Грушевського

Недруковані праці

Акад. М. Грушевський
Українська Академія Наук
Київ

СТЕП І МОРЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КІЛЬКА СЛІВ ЩОДО ПЛЯНУ І ПЕРСПЕКТИВ СЬОГО ДОСЛІДУ.

Арк. 1 Книга, що оце випускаємо в світ, належить до серії т.зв. порайонних, або територіяльних збірників, запропонованої мною Державному Видавництву України восени 1924 р. і прийнятої тоді ж до його видавничого пляну. За тодішнім моїм проектом малось на меті протягом 3-4 літ охопити всю територію України такими збірниками, присвяченими поодиноким територіям, щоб розрухати в сім напрямі дослідчу енергію, розбиту і відтягнену іншими інтересами протягом останніх десятиліть, і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації. Вияснити для пізнання загального соціального процесу в даних фізико-географічних умовах, про котрі нас інформують висліди географічного обслідування — як при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалось в різних районах заселення, які воно приймало форми і як змінялись колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні. Як формувались економічні і культурні центри і ставали соціально і політично-правлячими центрами. В які відносини вони ставали між собою і до інших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів, і як сі відносини змінялись в зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами. Як великі колонізаційні хвилі, що переходили через нашу Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район і яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім, в інтегруванні, збиванню до купи людности, до територіяльної і національної цілості, скажім — слов'янського населення України, а в якій мірі сей район виявляв тенденції центробижні, автономні, — себто концентрувавсь і замикавсь у собі. Яку ролью відіграв він в процесах експансії — колонізаційного поширення і політичного підбою, так би сказати, в тен-

денціях імперіялістичних, і яка була його позиція в організації оборони// в процесі самоохорони території та її населення від заборчих змагань сусідів — захищати своїх прав на продукт праці від чужих імперських апетитів? Була загалом роля даного району активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією в тій чи іншій добі? Які були зміни в такому його становищі, і від чого се залежало?

Управління науковими установами України при НКО (Україна) з свого боку зацікавилось сим пляном і при плянуванні Наукових Установ Української АН внесло було до її штатів 4 районні комісії: для Києва і Правобережжя, для Лівобережжя і Слобожанщини, для Полудневої (або Степової) України і для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшшям, Буковини і Закарпаття). Сі комісії мали дістати по одній, по дві посади наукових співробітників і деякі виробничі науково-оперативні кошти і зайнятися розробленням тих питань історичної районізації, що я начеркнув у своїм пляні, процитованим оценою. Районні збірники Державного Видавництва мали бути органом дослідчої праці тих сил, що мали б зібратися навколо сих комісій. Не чекаючи призначення співробітників і визначення коштів (що сталося здебільшого тільки в році 1926) вони протягом 1925 р., авансом так би сказати, розвинули дуже інтенсивну роботу, притягли наукові сили і позначили найбільш актуальні дослідчі завдання на своїх засіданнях, що відбувалися часто. Утверджена фактична асоціація порайонного дослідження історії України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями. (Див. Звідомлення в XI, XVII, XX, XXIV, XXVII тт. ЗІФ ВУАН і окремо 1926, 1927, 1928, 1929. Див. також часопис *Україна*).

В першу чергу вони плянували видання збірників, присвячених Києву з його околицею і Чернігову з Північним Лівобережжям, далі в пляні стояли збірники Полудневої і Західної України, Полудневого Лівобережжя з Слобідщиною, Правобережжя і т.д. Після перших, так сказати, мобілізаційних збірок — висунувши найбільш актуальні теми і заінтересувавши увагу наукових кругів в сім напрямі, комісії мали організувати для своїх районів збірник// за збірником, робити їх постійними, хоч би й не періодичними, і далі спеціалізувати, розбиваючи великі території, зачеркнені для перших збірників, на поменші райони для детальнішого студіювання — Правобережжя, скажім, розбити на збірники волинські і подільські, західноукраїнські — на галицькі й холмсько-підляські, полудневі — на Дніпровський Низ і Донбас, і т.д.

Плян був досить грандіозний і оптимістичні перспективи розвою Укр. науки, зазначені Президією Укрнауки на Київсь-

кім пленумі її в січні 1926 р. в Києві, подавали надії на його здійснення. Але на жаль, скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися різні хмари. Виявилось, що Державне Видавництво не може перенести пляну наукових видань, так як уклали його собі в 1924 р. і мусить скорочувати, з огляду на їх дефіцитність. Втім і плян районних збірників воно не може здійснити так, як тоді плянували — по два збірники на рік. Не відмовилось тільки від Київського збірника і він вийшов в 1926 р. З тяжкою бідою вдалося здійснити видання Чернігівського збірника, що вийшов в р. 1928. Від дальшого ДВУ рішучо відмовилось. Тому прийшлося повідомити співробітників, котрим було роздано теми для сих збірників, що плян стає неактуальним, справа відкладається. Бо пляни збірників Полудневої й Західної України і інші були позначені вже в 1925 р. і 1926 р. притягнені наукові сили для їх здійснення. І коли Державне Видавництво дало йому рішучу відмову, стали випробовувати можливості видання збірника академічного в серії академічних видань. — Але Академія тоді не платила ніяких гонорарів за праці і видавничі можливості її були дуже незначні, видання великого ілюстрованого збірника, такого як перші порайонні, мало бути здійснено колинебудь, okazією тільки.

Збірник Полудневої або Степової України призначався на р. 1927. Тому пока вживано заходи в Державному Видавництві. Літом 1928 р. ситуація покращала і новий голова ДВУ дав принципіальну згоду на видання збірника Полудневої України, а згодом підписано й формальний договір на видання. Тоді і наново оповіщено співробітників, що справа стає актуальною й історична секція, чи, властиво, редакційна колегія України, що вела фінансову сторону сих видань, просить їх можливо поспішити з закінченням колись замовлених статей. Одначе

Арк. 4 ще раз зайшли// труднощі — технічного характеру: не можна було підшукати паперу, скільки-небудь підхожого до попередніх збірників, і тільки в квітні 1930 р. можна було фактично приступити до друку.

Тим часом в березні 1930 р. з ініціативи Планової Комісії Академії Історично-філологічний відділ признав недоцільним існування Комісій, тому що діяльність академічних комісій взагалі мусить бути приладжена до хронологічних меж, котрими розграничено катедри історії України. Раніше ще в зв'язку з сим розграниченням, на осінній сесії 1929 р. (в останніх днях листопада і в перших днях грудня) Відділ постановив закрити Комісію Полудневої України при кафедрі «Історії українського народу нової доби» академіка М. Грушевського і відкрити таку комісію при кафедрі академіка Слабченка, тепер же рішено бу-

ло закрити взагалі порайонні комісії. Академік Грушевський вносив і пропозицію, аби замість закритих порайонних комісій, що працювали на його катедрі, організовано загальну комісію порайонного дослідження історії України, але сей проект відкинено. Таким чином виникла науково-організаційна база, на котру мала б опиратись дальша науково-дослідна робота над історією Полудневої України, що має метою розбудити нинішній збірник.

З другої сторони, неув'язки, через які перейшло його видання, відбилися і на його змісті. Як би знати певно час виходу збірника, мати змогу розложити роботу, хоч би на 1,5-2 р., вказати тверді речінці подачі праць, — можна було б здійснити більші роботи на потрібні теми. А так коли вчора була надія на видання, сьогодні ослабла, завтра пропала, після завтра — знову з'явилась, але непевна — в таких умовах, не маючи змоги прийняти на себе обов'язку видати в певнім часі і оплатити замовлені праці не можна було давати й довготермінових доручень або організувати працю над питаннями не ходовими. Се й відбилось, кажу, особливо на першій половині збірника, де треба було вияснити ролю степу і моря в часах передісторичних, в добі розселення і в добі феодальних відносин.

Потрібні були праці, які дали б підсумок археологічного дослідження над територією Степу і Чорноморсько-Азовського побережжя і вияснити, що ці дослідження дали досі для вияснення залюднення лісостепового// пограниччя і степу, посування до степової зони, з одної сторони — північної колонізації з лісових країв, з другого боку — припливів і натисків середньо-азійської степової людности, як освітлюється археологічним матеріалом культурні наверховання в різних частях сеї території, проникання, інфільтрація з Чорноморсько-Азовського побережжя елементів цивілізації середземноморської і переднеазійської (з малоазійським побережжям безпосередньо) і обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі. В сій справі завязані були переговори і отримані обіцянки від дослідників, — але виповнити програму в цілості не вдалось. Одні відмовились, інші не поспіли з роботою на час. Цінні студії спеціалістів, надруковані в нинішнім збірнику, освітлюють деякі тільки частини сеї широкої і довгої перспективи. Дати начерки загальніші, очевидно, не можна протягом короткого часу, на се треба довшої, організованої і забезпеченої праці, а вищевказані обставини складання сього збірника дали можливість зібрати те, що під сю хвилю було вже готове, або майже готове лежало на столі спеціаліста. Воно кидає цінне світло на ту чи іншу ділянку, помагає орієнтуватись в загальніших питаннях, і будемо сподіватись, пожвавить роботу над сими за-

гальними питаннями. Кінець-кінцем збірник і не мав завдання стати компендіумом, вичерпливим підручником для всіх основних питань в минувшині Полудневої України. Його мета висунути сі питання і розбудити інтерес для їх дослідження.

Перед усім треба подбати про синтезування історичного досліду сеї території — Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя, писали ми свого часу, характеризуючи актуальні завдання свого дослідження. Досі ми маємо тут кілька науково-дослідних фрагментів, слабо ув'язаних між собою і розділених величезними прогалинами. Палеоетнологічний дослід сеї території дуже не симпатичний, неплановий, лишає величезні пустки. Дослід перед-античної, античної і середньовічної колонізації побережжя і прибережної зони все ще слабо ув'язаний з життям степу і передстепової зони (лісостепу).

Арк. 6 Життя степової людности// досліджувалось тільки епізодично, воно не ув'язано також ні з культурою вихідних огнищ сеї степової міграції, ні з матеріалом (археологічним майже виключно), яким розпоряджаєм для культурного процесу в заселенню лісостепу і лісових країв. Життя середньовічне не ув'язане з пізнішою історією козакування, ухидництва і Січі — в сім напрямі були кинені тільки деякі натяки. Історія новішого заселення Степової території і Побережжя — теж не складається в який-небудь суцільний образ. Полуднева Україна як цілість лишається неясною — так само й її економічне і культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрельстан), Крим, Кавказьке Побережжя, територія Прутсько-Дунайська.

З другої сторони, надзвичайно потрібно вияснити зв'язок колонізаційних, економічних, культурних і політичних процесів, що розвивались на сій території, з історією українського народу. Донедавна, та можна сказати, що й нині ще «Новоросія» і «Україна» мислились і мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською, в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть — понині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку, вияснити постійність, стихійну непереможність і органічність сього процесу, з другого — з'ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху і часами спиняли, руйнували і завертали назад сей колонізаційний похід і не давали можливості закріпитися на Побережжю і на колонізаційних шляхах до нього. Важко вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки — вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній — припливи на полуд-

не української людности і впливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепі і в лісовій зоні.

Хронологічно, в культурно-історичному аспекті і в аспекті ув'язки сеї території з українським життям, історією нашого степу і// морського побережжя можна поділити на такі періоди: часи палеоетнологічні до стрічі місцевого життя з історичним народом Середземного моря і Малої Азії. Період античний — від тих стріч і зав'язків постійних факторій і до початку візантійської доби. Часи панування кочовницьких орд в Степах і на Кримському півострові на Побережжю Візантії. Доба козацька від кінця XV в. і до кінця XVIII в. Доба нового заселення, що починається з ліквідації Запорозжжя і Кримської Орди. З становища українського історика незвичайно важко висвітлити, як в сих періодах в залежності від більше й менше сприятливих зовнішніх кон'юктур різними способами укладається значення Степу і Моря в історії українського життя.

Ясно, що серед місцевої людности в дуже ранніх уже часах, як тільки виробилися погоня за кращими знаряддями техніки і за пишнішими чужоземними окрасами — то значить уже кам'яній культурі, мусів початися потяг до тих країв, звідки можна було діставати ті чужоземні речі, а з тим — зродилися і мандрівки в полудневім напрямі, різними дорогами. Коли приймати, за всякими історично-культурними і лінгвістичними вказівками старші оселі праслов'янські в басейні горішного Дніпра, то й сі мандрівки на Полудне мусимо собі уявити головню річною системою Дніпра, побічно тільки системою Дону (як на Заході — системою Вісли). Коли початки останнього східно-слов'янського розселення в степовій зоні ми можемо історично констатувати в IV віці нашої ери, се зовсім не значить, що в попередніх часах не було подібних проб розселення, може в менших розмірах, в меншах масах, яким се більш і менш удавалось — одні доходили на Полудне ближче, інші — дальше, захоплювали більші чи менші території і держались тут певний час. Те, що ми бачили пізніш, в історичних часах, коли сим колонізаційним потокам часом удавалось докотитись до моря, а частіш вони застрявали де-небудь в степу або навіть в лісостепу, і протримались тут якийсь час, збагативши свою культуру ближчим зв'язком з культурним шляхом і огнищами, мусіли хоч не хоч, здавати свої позиції і відступати в бідніші, але краще захищені північні лісові і мочарові сховки, — мусіло се діятись не раз і в ранішніх часах. Немає ніяких підстав// не припустити сього, не рахуватись з такими флюктуаціями, припливами і відпливами праслов'янської людности в лісостепі і в степовій зоні. А поруч таких масових рухів

мусимо рахуватися з періодичними торговельними екскурсіями, з караванами мінял і купців і майстрів, що йшли не тільки з Полудня в ліси по сировину, але і з північних країв до степових і морських торжищ по крам, по кращу зброю, по метал, а перед тим — по кращі роди каменю, по різні прикраси. Арістей у VII ст. описав нам караванні подорожі з чорноморських факторій в глибину Середньої Азії, і тільки в X в. нашої ери, через півтори тисячі з верхом ми маємо картину купецько-волярського каравану з лісових городів до чорноморських. Але ми маємо всяке право перекинути такі каравани назад, до Арістея, а іще навіть далше. Тільки в формах слабших, не так організованих, на меншу віддаль, в менших масах. Бо держава Ігоря все-таки продукт дуже високої соціальної еволюції, до котрої в часах Арістея лісові племена мабуть і не сягали. Але треба тямити, що між походом такого воєнно-купецького каравану і завоюванням, між збором данини і стратегічною обсадою догідних позицій, між нею і мандрівкою — переселенням на постійне життя, віддалення не так великі. Тому то не маючи виразних історичних посвідок — аж до IV віку нашої ери, ми й повинні питатись: — чи не дають факти археологічні, філологічні і всякі інші — вказівок в сім напрямі.

Розуміється, легше слідити за прониканням очагів вищезвинених культур Моря і Степу між нижчі, відсталі культури Лісу і Лісостепу, бо вони кидаються в очі яскраво, тим часом як нахорони відсталих часто можуть відзначатися тільки бідністю, блідістю, невиразністю. Але дослідник повинен усвідомити собі, що для вияснення історичного процесу ці бліді, невиразні властиво цікавіші від багатих і яскравих, — тому що ті бліді і бідні ілюструють розселення, рухи тубільців, людей прийдешності, і вияви їх активності і просто їх присутність нас інтересують більше ніж факти наступу на них вищої цивілізації і нею узброєних племен — хоч і сей процес дуже цікавий і історично вартий. Тоді обгострене око і увага дослідника може помітити щось зособне, конкретне і в тих бідних і невиразних і се збагатить нашу історію матеріалом// незмірно ціннішим.

Арк. 9

Кілька літ тому проф. Федоровський дав дуже інтересний підсумок фактів, що свідчать про розроблювання мідяних покладів на території долишнього Дніпра і Дону і вироблення на місцях ріжного мідяного знаряддя в часах мідяної культури. Розвідка акад. Тутківського в нинішній збірці, торкаючися питання палеолітичного заселення степу, виставляє питання, звідки добувала матеріал для кам'яного знаряддя людність сеї території в добі палеоліту і неоліту.

Чи розробляли місцеві поклади кристалічних порід, де са-

ме, в яких часах? Проблеми інтересні, що справді пильно вимагають відповіді. Незвичайно важко знати, що давала ся територія культурі за потребування людности від найдавніших часів в різних описах і в різних обставинах. Хто використував сі природні багатства, людність місцева чи прихожа, звідки прихожа, з морського побережжя, з культурного фронту чи з колонізаційного і культурного запілля з країв Лісостепу і Лісу? Се питання обгострюють проблему, так би сказати, проблему археологічної макрології. Тим часом, як статті проф. Дложевського і Б. Варнеке висувають і освітлюють різні питання з історії зміни культур на морським побережжю, проф. Макаренко підіймає голос за підвищення уваги до побутової старини, що виступає в степових похоронах, а не притягає до себе уваги археологів, що цікавляться виробами мистецькими, юбілярськими і зневажують більше скромні виробы місцевого майстерства, місцевого виробу, нераз далеко цікавіші для історії місцевого життя ніж привозні предмети античного мистецтва. Се завдання треба поширити на різні далекі археологічні досліди. Є кілька розвідок про Тмуторокань. Сі питання — безпосередньо стик старої Русі з морем — підходить в сім збірнику стаття проф. Пархоменка.

А загалом статті самі по собі дуже цінні, разом не складаються на суцільніший образ ролі Степу і Моря в еволюції ту-
Арк. 10 тешнього життя людности в давнішніх часах.//

Навіть не дають глибших показових розрізів в товщу сього життя так як нам було бажано. Почасти се сталося тому, що з програм випали з причин, з'ясованих вище, кілька тем, що давали важні сполучні ланки в системі визначених тем. Почасти тому, що нерв досліду в сій сфері помітно ослаб в останніх десятиліттях і видимо — не можна так легко змобілізувати й підсумувати наявні матеріяли, бо він дуже розсипаний, діспаратний, і вимагає для своєї уяви багато спеціальної роботи. Студії, тут подані, дуже цінно ілюструють його стан на різних ділянках. Я можу давати до них тільки якнайгарячіші побажання, щоб праця на сім полі можливо пожвавилась, інтенсифікувалась і повніше заповняла різні ділянки досліду Полудневої України в сих старших часах — в добі передісторичній, і античній, і візантійській — і сім в високій мірі заінтересована й світова наука, для потреб Полудневої України являється незвичайно інтересною ареною стрічі й боротьби світових культур і джерелом, звідки виходили різні пертурбації середземноморського і західного життя — наступ готів, гунів, аварів, болгарів, мадярів. Увага західних дослідників завсїгди з особливою пильністю слїдила за поступом в досліді сих країв, і тепер очі великих наукових організацій Європи і Америки

звернені в сей бік. А ще більше потрібен сей дослід для висвітлення історичного процесу нашого — бо в нім потяг до великих степових транзитних шляхів, на котрих ішов, протягом тисяч літ обмін культурних вартостей Полудневої Європи і взагалі середземних країв з краями азійськими, і до бережних морських торжищ, до культурних осередків, які виникали на устях великих рік Чорноморського басейна, і до тутешніх культурно політичних формацій, — відігравав аж надто велику роль, не тільки в часах Йордана, Страбона, Геродота і Арістея, але безсумнівно — і в значно раніших.

Історія майже нічого не сказала нам про них. Вона взагалі дуже мало говорить, навіть і в пізніших часах, про сі великі напруження, про маси енергії, праці і крові, вложені в сі змагання нашої людности, до сих полудневих шляхів і торговищ, про радісні тріумфи і гіркі кризи й катастрофи в сих досягненнях. Але факти фольклорні, народні, яскраво відбили// те захоплення, яке викликало в наших предків великі ріки («Дунай»), полуднева природа, сади, виногради, пшеничні ниви, безкраї степові простори і море, коли їм удалось добитись до них. І ті культурні запозичення, що були зроблені ними тут в раніших віках нашої ери, в стрічах і в спільнім пожиттю з романізованою людністю Подунав'я. Я звернув на се увагу в своїй історії української літератури (в т. 1). В історичних часах ми можемо слідити, хоч би в загальніших рисах за кількома такими моментами української експансії — присунення чи не до самого моря, чи принаймні до великих степових доріг і торгових станцій на них (в тім роді, як були колись Олеше), розселення в степових просторах і боротьба з усякими перешкодами — з конкурентами, що старались її викурити, і особливо з навалюю кочівників. Бачимо антів — їх боротьбу з гетами, готами, болгарами, аварами, східними турками, і різні політичні маневри в відносинах з готами і хазарськими ордами. Похід азійських орд, почавши від мадярів і кінчаючи половцями, сильно розбив досягнення сього кількавікового дуже енергійного життя і понижив хліборобську сільську колонізацію, перервав караванну комунікацію, частину людности змусив тікати на північ, решту приневолив замкнутися в оборонних містах, шукаючи різних способів симбіозу з кочівниками. Але не переставали зусилля пробитись до моря і відновити транспорт, комунікацію в степовій зоні. Тмуторокань одно з таких досягнень, переховане нашою традицією; без сумніву було їх більше, таких ефемерних, а може й ще ефемерніших. Святослав, руйнуючи хазарські городи, збирається перенести центр ваги своєї держави на Дунай. Ізгої товчуться в різних

торговищах дніпрянських і дунайських. Ярослав Галицький суди рядить до Дунаю.

Кінець-кінцем монгольський наступ покриває всі сі досягнення і зусилля; але користуючись з моментів ослаблення татарських орд місцева людність — верхи і низи, бояре і уходники не залишають спроб поновити стару експансію. Відомі нам успіхи на сім полі в часах Вітовта, традиції про нього очевидно покрили зусилля і досягнення різних часів. З другої половини XV в. починається козацький похід в степ: козакування, уходництво, осідання, будова більш постійних січей і городків, завоювання торговельних шляхів, перевозів, митниць торгових і, нарешті, — розвою в широких розмірах сільськогосподарської культури.

Сей процес, хоч не досить висвітлений, все-таки краще засвідчений документальним матеріалом і тому нам більш ясний, кидає яскраве світло і на попереднє. Без сумніву, в методах сього козацького засвоєння степу, що неминуче пробивалось би до моря, коли б не перебили дороги конкуренти, що сидючи в лісовім запіллію, краще організувались і озброїлись, ніж ця маса, що без ліку розпорошувала свої сили і матеріальні засоби в боротьбі з кочовником, поки його догризла, — повторялися з деякими змінами, тільки в інших зверхніх формах, з різними відмінами практики і методики старших часів. Давно вже вказано було, що ті різні бродники, берладники, «галицькі» вигонці XII-XIII вв. були попередниками козацькими в їх уходництві і добичництві, в їх приспособленню до обставин бурхливого і небезпечного степового життя. В підходах і методах українського уходництва XV-XVI вв., котрими воно опанувало спочатку спустошену татарами лісостепову зону, а далі стало заглиблюватись і в степи, безсумнівно, відживали і продовжувалися тактичні способи тої самої степової людності, що була вигнана тутешніми бурями на північ і північний захід в XII-XIII вв. і як тільки обставини скільки-небудь сприятливо складалися, не переставала практикувати виходи і степові промисли як підсобне джерело прожитку.

З другого боку, приглядаючись до того, що діялось в лісостепу в XV-XVII в., до пересування людності в зв'язку з обгостренням татарських нападів і спустошенням утечами з сіл під охорону городів («замків»), руїни городів, впливу людности за межі лісостепу, нового розташування її тут, між старосілими, до викликаної тим конкуренції праці і підвищенням вимог привілейованих землевласників до робочої людности, до всім тим обгострення мандрівок її на степові уходи, проб постійного оселення на «вольних землях» і до соціально-економічних змін на нових займанщинах і в запіллію, викликаних

сими пересуваннями, ми розуміємо взагалі, що означали ці періодичні переходи людности// з степу до лісу і навпаки. Кілька їх зафіксувала історія на протязі тих двох-трьох тисячоліть, що входять в круг її відомостей, і ми можемо зміркувати, як дорого коштували ці пересування, яких втрат і жертв в економічних засобах праці і в «віках чоловічих» вимагав сей одвічний потяг на полудне, до моря, до сонця, на великі світові шляхи, на вольні степові простори, що бували такі грізні в часах кочової навали і такі невимовно привабні в часах затишшя.

Акад. Тутківський в своїй статті, вміщеній у нас («Первісне громадянство»), причини наступів азійських варварів на Європу, пояснив чисто фізичні причини сих періодичних міграцій скотарсько-кочових племен на захід, для яких наш степ був єдиним шляхом, що не якісь руїнські інстинкти, не пожадливість здобичі, а кліматичні зміни, що викликали посухи на пастівнях Середньої і Передньої Азії, викликали ці наступи. Досі се здавалось як одне велике історичне нещастя східноєвропейської культури і економіки — отсі пересуви кочової людности, що руйнували сільськогосподарську колонізацію, підривали міське життя, торгівлю, комунікацію. А східне слов'янство, спеціально український нарід покладав се за великий подвиг і заслугу перед людською цивілізацією, що се він на собі виносив львину долю боротьби з сею азійською навалою і його протиставлення нейтралізували рухову руїну силу сих кочових орд, так що вони або навіки застрягали в наших степах, або значно ослаблені, одомашнені, окультурені пересувались далі на захід, в долішні або середні дунайські степи Балканів і Угорщини.

Новішими часами наступили деякі розходження в оцінках сього явища. Їх висуває стаття проф. Пархоменка в нинішній збірці — на жаль, в дуже стислій формі. «Степ не був лише ворогом Руси-України, нещастям нашої історії, не був лише руїницьким, він мусів дещо дати і позитивного в загальну скарбницю України як передатчик культурних впливів Кавказу та Сходу. Повного одриву степу від України не було і не могло бути» (с. 94). Ідею одвічної, непримиренної боротьби з степом не можна вважати загальним голосом Київської Русі. Треба рахуватися з нею, як// голос певних політичних і династичних кругів, бо ж поруч династій, які висувають сю ідею невгамовної боротьби, бачимо і такі, що спираються на степовиків. Бачимо і слов'янську українську людність в симбіозі з ним. Все се дійсно мусить братись на увагу. Належить розділяти аспекти степу як території руїнних орд і степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів, де часом рух гальмувався

натиском і усобицями кочовників, але часом з подвоєною силою оживав, знаходячи опіку і протекторат у ватажків сих самих кочовників з мотивів фіскальних і політичних. Не вдаючись в крайності, які доводилось помічати останнім часом, коли кочовники видавались за учителів Русі в металургії і в різній іншій давно і добре знайомій їм техніці, — належить брати під увагу і їх роль передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирав з собою і прибывав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальних країв, далеких культур.

В нашій збірнику праця проф. Петруня в стараннім і багатім змістом підсумку відомостей про зверхні політичні зміни в Степу протягом XIII-XIV ст. добре малює ці зміни періодів бурі і натиску, і коли оживало життя, транспорт, торгівля. Стаття проф. Загоровського відсвічує і збагачує наші відомості про ті італійські торговища, що між іншим, пускали в рух ці торговельні зносини, з свого боку старались утримати і забезпечити без перерв комунікаційні зв'язки, за поміччю дипломатичних переговорів, різних оплат і контрибуцій, посилали сими степовими дорогами свої вироби і притягали не тільки сировину, почасти й північних [sic!]. Належить бажати подібних ревізій і доповнень старших праць щодо слов'янського розселення в степовій зоні і на побережжю, його опірних міських пунктів і степових останків, після колонізаційної бурі VIII-X вв., до симбіозу слов'янської колонізації з степовими ордами і з іншими чужоземними елементами, культурних впливів на кочовників і культурних течій серед них. Бажані можливо повні підсумки нинішніх відомостей про систему степових торгових доріг, предмети торгу, обміну Заходу// зі Сходом в степу і на побережжю — його торговий баланс, не кількісний, розуміється, а якісний.

Не освітлені спеціально і вимагають ближчої уваги в дальшій — дуже інтенсивні і уважні колонізаційні і культурні взаємовідносини в двох протилежних кутах сеї просторої території: прикавказьким і придунайським стику слов'янської людности з останками іранськими (алани) і кавказькими на Сході, а романської людности на Заході, асиміляційні процеси, культурні запозичення, їх відбиття в мові й фольклорі і т.д.

Похід в степи XV-XVI в., розвій козацького ухадництва і добичництва не представлені в сій збірці, в сім особливо гострої потреби може й не відчуваємо, бо єсть праці доволі свіжі і неперестарілі, але ревізія і деталізація дотеперішніх оглядів була б же таки дуже пожадана. Праця проф. Крипакевича в сім томі дає баланс сього процесу засвоєння північної частини степу в момент апогея козаччини — за часи Хмельниччини.

Було б цікаво доповнити сей образ начерком запорозького господарства в часах і перед першою руїною Січі. Студія Д.Є. Кравцова присвячена спеціально одному цікавому епізодові — пробі Москви використати досягнення козацького опанування Степу, зроблені ними протягом століття і так сказати, на шиях січовиків виїхати до Криму. Пізніша боротьба царського уряду з козаччиною за панування над степом не освітлена в збірнику.

Студія О.О. Рябініна-Скляревського дає підсумки економічної еволюції і внутрішніх відносин, диференціації і розшарування запорозької людности. Її доповнюють студії В. Грекова, надруковані в «Працях історичної секції» кн. 5 і 6 (ЗІФВ УАН, кн. 24 і 17), про повстання запорозької сіроми. Останнім часом на внутрішні відносини Запорожжя звертали пильну увагу, і надзвичайно інтересний соціально-економічний процес, що розвивався з розвитком осілої колонізації і сільського господарства в межах «Вільностей Війська Запорозького», починає вирисовуватися все яскравіше. Без сумніву, з тим як акти Січового архіву, що тепер описуються детально, будуть простудійовані і в головнішій виданні, ці останні фази козацького//
 Арк. 16 ухощництва і займанщини стануть перед нами з усією своєю незрівнянною соціологічною вартістю.

На рахунок Комісії Полудневої України можна записати, що вона внесла показну долю в розбудження інтересу і освітлення розвою сього процесу і експлуатації його досягнень російським урядом. Сю останню сторону освітлюють тепер статті Н.Д. Полонської-Василенко, С.Ф. Шевченка, Т.М. Гавриленка. Історія боротьби російського уряду з Січчю за запорозьку територію була одною з улюблених тем української історіографії за останнє десятиліття царського режиму, освітлювалась низкою студій, друкувалася в «Київській старовині», «Чтениях Нестора-летописца», «Записках ООИДР» і т.д. Безсумнівно, її варто було б тепер наново переглянути, з усею сумою нових відомостей про економіку і економічну політику тої доби.

В нинішній збірці праці проф. Гериновича кладуть особливий натиск на ці зв'язки економічних аспектів і кон'юктур з політичними орієнтаціями і конкуренцією Росії й Польщі, Австрії і Росії, Франції і Англії, балтійської і чорноморської торгівлі, Суеца і Багдада. Пляни полудневої російської експансії, освітлені в студії Д. Кравцова для кінця XVII в., знаходять дальше своє вияснення в студіях проф. В. Гериновича, С.Ф. Шевченка, О.Б. Варнеке, А.С. Синявського (про менонітів). Вони показують ті політичні сили, які вривувалися в сей історичний процес — опанування Степу і Моря українським народом, нейтралізували народну експансію, ставили різні перепони на

її шляхах, творили різні обтяження вільній колонізації своїми військовими оселями, впроваджували сторонні етнічні елементи. Наслідком сих втручань і гальмувань було се, що українська стихія, вирвавши фактично степові простори з-під руйнних впливів останніх кочових орд під сільськогосподарську і промислову колонізацію, не могла остаточно опанувати ці простори і стати міцною ногою на морським побережжю. Незважаючи на те, що колонізаційна маса і Новоросії, і Криму, і Донецького басейну, і Кавказького побережжя при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставались переважно українською, все таки штучно утворена заходами російського уряду культурна і національна мозаїка настільки затемнила сей основний колонізаційний// і організований процес, що в уявленні всяких дальших і навіть ближших обсерваторів «Новоросії», як я зауважив вище, стала якоюсь цілком відмінною і новою формацією, майже нічим не зв'язаною з українським історичним процесом і створеною виключно «мановением» російських самодержців та їх помічників. Міста сеї Новоросії — керівні позиції до котрих віками добивалась українська людність, доставали чужоплеменний склад і тим часом як урядові заборони позбавляли українську людність можливостей розвивати свою національну культуру, організувати школу, пресу, літературу, театр, мистецтво — вся ся новоросійська мозаїка покривалась одnobарвною русифікацією.

Сей русифікаційний процес в політиці, в культурі і в громадським життю, і тяжкі зусилля українських елементів, положені на те, щоб пробитися через ці русифікаційні заслони — сотворити можливості для культурно-національного, а далі й політичного самозначення, освітлюються в статтях К.О. Копержинського, В. Герасименка, О. Покровського. Більше того було подано в інших виданнях історичної секції — в «Україні» і «За сто літ». Такі статті О.О. Рябініна-Скляревського, А.С. Синявського, С.М. Сгунової-Щербини про Одеську громаду, про Херсонський гурток і їх провідників: Л.О. Смоленського, М.Ф. Комарова, Н.А. Бракер про українських діячів Єлизавета-Зінов'ївська і т.ін. Але без сумніву, в сім напрямі — історії полуднево-українських міст як культурних і економічних баз і огнищ революційного і національного українського руху му-
Арк. 18 сить бути проведена ще інтенсивніша робота.//

Нарешті, остання серія статей присвячена переходові від пережитків старого побуту до нового соціалістичного будівництва. Стаття Я.П. Новицького, ветерана етнографічного й історичного обслідування Запоріжжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, запопадливо вибируючи останки старої традиції, і Т.М. Гавриленка, що дав під-

сумки екскурсійних обслідувань Великого Лугу, що переводилось заходами Комісії Полудневої України, Культурно-Історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенності, Кабінету примітивної культури в рр. 1925-1930, ув'язавши їх з старою фолкльорною й історичною літературою, малюють пережитки старого уходництва в окруженню новішого побуту, місцеві традиції про старе запорозьке життя і пізніші новоросійські «наверстування» на нім. Студії А.С. Синявського малюють нове соціалістичне будівництво Дніпрельстану, викликані ним зрушення і перспективи. Сей момент викликає величезну літературу — нинішній збірник додає до нього свою пайку.

Такі головніші проблеми досліду порушено в сій збірці. Повторимо вже сказане вище: метою своєю сі порайонні збірники не ставили і не ставлять всебічного образу даної території, тільки висунення найбільш актуальних проблем, позначення дослідчого пляну, розбудження інтересу до занедбаних наукою прогалин. Збірка ся, як і інші збірники сієї серії, мала своїм завданням послужити вступом до такого всебічного обслідування сеї величезної території з її правіковою історією і надзвичайно складними умовами побуту, соціально-політичного життя і культури. Через те, що підготовка її протяглась так довго, дещо з матеріялу, зібраного в перших починах підготовки, розпорошилось по інших виданнях, як се було почасти вище зазначено — бо не можна його було тримати від років 1925-6 в редакційнім портфелі. Натомість дещо й не вмістилось в рамцях сеї збірки, хоч обсяг її значно збільшився в порівнянні з попередніми, вони появляться в інших виданнях.

Технічна редакція збірника проводилася науковим співробітником Комісії Полудневої України Т.М. Гавриленком.

14 грудня 1930 р.

Акад. М. Грушевський